DE ESSENSE SINT-SEBASTIAANSGILDE, EEN VERENIGING UIT 1460?

- JEAN BASTIAENSEN -

De oudste vereniging van Essen, de Koninklijke Sint-Sebastiaansgilde, vierde in 2018 haar 500-jarig bestaan. Het jaartal 1518 geeft niet het werkelijke jaar van haar ontstaan weer, want het juiste tijdstip waarop de gilde werd opgericht valt niet meer te achterhalen.[1] 1518 verwijst naar een cijnsboek van de abdij van Tongerlo. Daarin komt een plaatsnaam in Essen voor die indirect het bestaan van de gilde bewijst. Volgens Gerard Meeusen wijzen drie plaatsnamen op de oefenplaats van een gilde: Doelstrate, Doelblock en Doelstuck. We vinden ze met bronvermelding terug in de door Meeusen samengestelde en door Louis Vercammen uitgegeven toponymie van Essen.[2] De Doelstrate is het oudste toponiem dat voorkomt in dit cijnsboek van 1518. Het tracé komt overeen met dat van de huidige Melkerijstraat waarlangs men van de Heuvel naar de watermolen ging: 'de doelstrate nae de watermolen'.[3] Het tweede toponiem, de Doelblock, wordt vermeld in 1687/1710 als 'den doelblock nevens de hantbooge doelen.' Het Doelstuck tenslotte treffen we volgens Meeusen pas aan in 1846, maar wel in de Melkerijstraat.

Dit alles wijst er op dat de doelen van een schuttersgilde zich in 1518 in de Melkerijstraat (Doelstraat) bevonden. In een cijnsboek van 1532 komt bovendien een passage voor over een huis in Essen gelegen 'tusschen den waetermole ende de duelen.'[4] Een eerste expliciete vermelding van de Sint-Sebastiaansgilde dateert van maart 1566 maar verwijst meteen naar een ouder bestaan. De 'Ghulde van Sincte Sebastiaen tot Esschen' had toen immers een nieuwe breuk nodig omdat de oude gestolen was.[5] Dat dit de gilde is waarvan de doelen in 1518 worden vermeld, lijkt daarom aannemelijk. Door toponiemen op te sporen die naar schuttersdoelen verwijzen, werd het bestaan van de Sint-Sebastiaansgilde van 1566 naar 1518 teruggebracht. Moest een van die toponiemen in een ouder document voorkomen, dan zou dat het bestaan van de gilde nog verder in de tijd kunnen plaatsen.

1 Spoelders François, '*Viering 500 jaar Koninklijke Sint-Sebastiaansgilde Essen*', De Spycker 76 (2019) pp. 62-69.
2 Vercammen Louis, *Toponymie van Essen*, De Spycker 32 (1975) 1-2, p. 67.
3 Abdijarchief Tongerlo (AAT), II 375, 185r°.
4 AAT, II 380: Census novus 1532-1610. Zie Meeusen Gerard, *Het Sint-Sebastiaansgilde of "Ghulde van den Edelen Handboghe"* van Essen, Essen 1963, p. 19.
5 AAT, II 550: Computationes villecationis in Calmpthout. Rekening van meier Jan van Turnhout.

DE ACKERSTRATE DIEMEN HEET DE DOELSTRATE

Wat in het door Meeusen uitgekamde abdijarchief van Tongerlo niet aan te treffen is, vonden we in het Antwerpse Felixarchief. Niet één maar vier documenten van vóór 1518 verwijzen er naar de Essense Doelstraat. Ze dateren uit 1500, 1467, 1461 en 1460. De oudste bron is een Antwerpse schepenakte van 16 november 1460.[6] Toen begaf Cornelis Willem Bresseleren uit Essen zich naar het stadhuis in Antwerpen. Schepenen Claus van der Elst en Walraven Drake bezorgden hem een bezegelde akte waarin Cornelis een lening aanging bij Huyge den Coninck, onderschout van Antwerpen. Als garantie voor de afbetaling gaf hij zijn huis met negen gemet (3,8 hectare) hof, boomgaard en land in Essen als onderpand. Gelukkig maakte men een plaatsbeschrijving van het huis, waarvan de ligging wordt omschreven als 'tEsschen opten hovel voirschreven aende belistrate tusschen de ackerstrate diemen heet de doelstrate'. Het erf van Adriaen tsCosters lag ernaast. De beschrijving van het onderpand uit de akte van 1460 werd vrijwel ongewijzigd herhaald in Antwerpse schepenakten van 21 februari 1461, 27 mei 1467 en 9 mei 1500 toen de opbrengst van de erfrente – de jaarlijkse afbetaling – telkens werd doorverkocht.[7] Als extra info vermelden deze drie documenten dat het perceel aan de achterkant grensde aan het erf van Claus Willems.

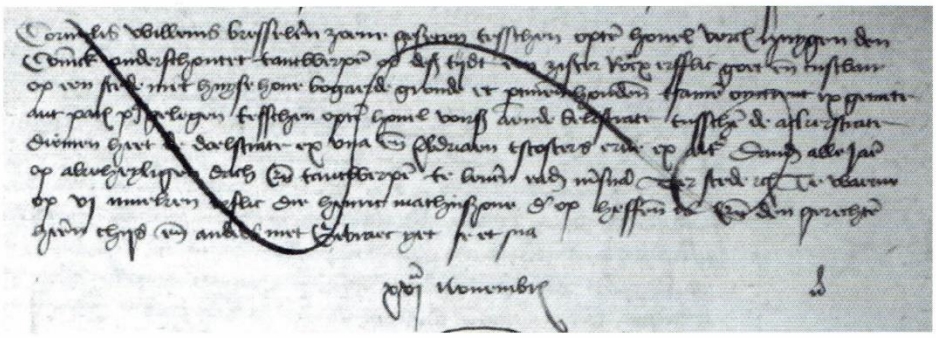

Fig.1: De Antwerpse akte uit 1460 met de oudste vermelding van de Doelstraat in Essen. (afbeelding: Felixarchief Antwerpen)

6 Felixarchief Antwerpen, schepenregister (SR) 59, 381r°.
7 Felixarchief Antwerpen, SR 59, 231r°, SR 71, 18v° en SR 118, 147r°. Zo ging ze van Huyge den Coninck over op de platijnmaker (maker van schoenen met een houten zool) Jan Luydinck, de droogscheerder Jan de Bye en kwam ze in 1500 aan het wilhelmietenklooster van Huijbergen dat in de akte uit 1500 vertegenwoordigd werd door prior Rogier Haseleere en subprior Cornelis Vordeel.

Deze tot nog toe onbekende gegevens uit het Antwerpse archief zijn gedetailleerd genoeg om het perceel en de straat te kunnen situeren via de cijnsboeken van de abdij van Tongerlo. Daaruit blijkt dat het huis in de Beliestraat stond, tegenover de Heuvel, met de straat aan de noordzijde en dat de ruime oppervlakte grond, die in twee kavels was verdeeld, aan de oostzijde door een akkerstraat werd begrensd.[8] Het meest oostelijke deel was in 1518 in bezit van Michiel Geertssen. Gerard Meeusen tekende diens eigendom op een kaartje uit tegen de Doelstraat of Melkerijstraat, een van Essens akkerstraten.[9] De Doelstrate vlak bij de Heuvel uit 1460 komt op basis van deze gegevens overeen met die uit 1518. En als de doelen daar in 1518 stonden, dan moeten ze er al in 1460 hebben gestaan. Kan daardoor het bestaan van de Sint-Sebastiaansgilde worden teruggebracht tot in 1460?

TWEE BEDENKINGEN

Conclusies trekken uit archiefonderzoek vergt voorzichtigheid. Was die akkerstraat die men in 1460 Doelstrate noemde wel dezelfde als die uit 1518? Omdat het perceel van Cornelis Willem Bresseleren werd begrensd door de Beliestraat en een akkerstraat, zou men eerder aan de huidige Kapelstraat kunnen denken, de weg die van de Heuvel naar de gemeenschappelijke akkers liep. Maar vermits men toen vanuit de Kapelstraat iets verderop naar links ook de doelen kon bereiken, lijkt de benaming wel op dezelfde doelen te wijzen. Temeer omdat de twee straten vlak bij elkaar liggen en er in de 16de eeuw nergens sprake is van andere, oude, nieuwe of gespecificeerde doelen (handboog/voetboog).

Fig.2: Viering 430 jaar Sint-Sebastiaansgilde in 1949. Hier zie je de jubilerende vereniging. (foto: Heemkundige Kring Essen)

8 AAT, II 375, 195r° en 220v°.
9 Meeusen Gerard, *Oude hoeven, huizen, erven en geslachten te Essen.* Deel I, Essen 1963, p. 74.

Wie de akte van 9 mei 1500 inkijkt zal merken dat de naam daarin niet meer voorkomt als Doel- maar als Doolstrate. Omdat het om een blindelings kopiëren van de tekst uit de vorige akten gaat, moeten we daar geen belang aan hechten. Bovendien werd het woord doel ook als dool uitgesproken en geschreven. Zo vinden we nog in een boek uit 1765 zowel 'scutters duelen', 'schutters doele', 'doulen' als 'dolen' als benaming voor de oefenplaats van schutters.[10]

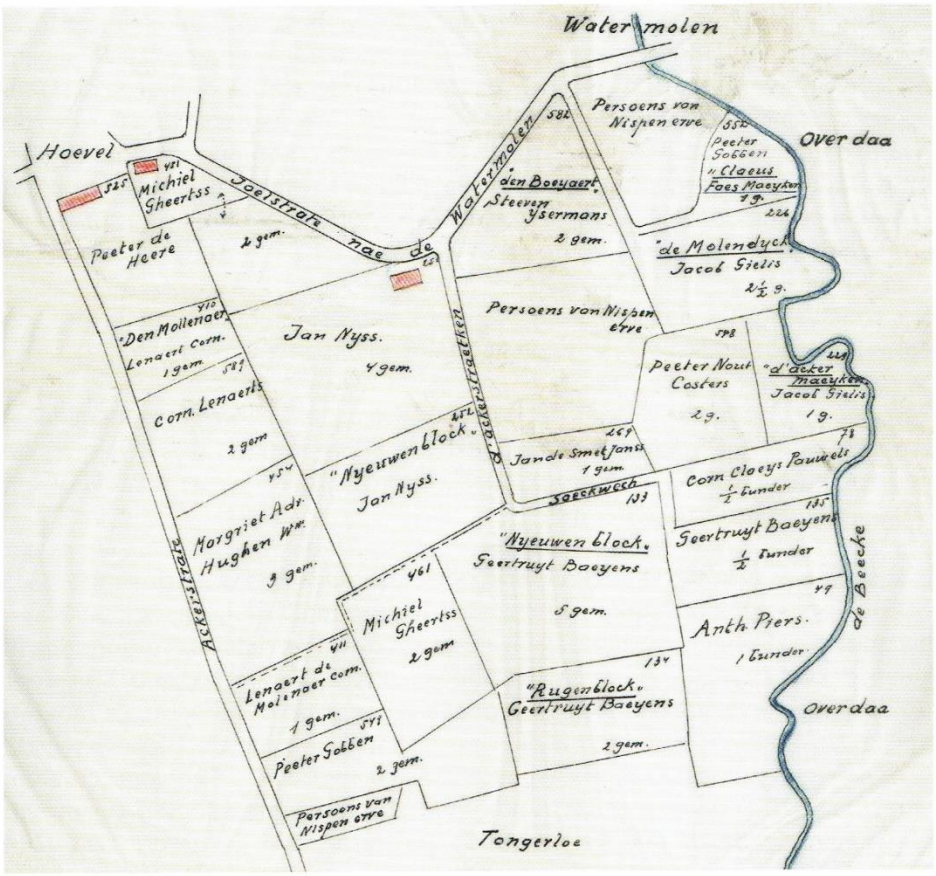

Fig.3: Een kaart van Gerard Meeusen met bovenaan de Doelstrate.
(kaart: Heemkundige Kring Essen)

10 Wagenaar Jan, *Amsterdam, In zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schoolen, schutterye, gilden en regeeringe*, zevende stuk, Amsterdam 1765, pp. 245-246.

Toch verwijst een Doelstraat niet altijd naar een gilde. Omdat we weten dat in Essen de schuttersdoelen zich hier effectief bevonden, is er geen twijfel. In Brasschaat komt de eeuwenoude straatnaam Dullingen in 1557 als 'de doelen' voor, maar in 1568 ook als 'de hoelingen'.[11] Daar gaat het wellicht om een holinge (uitholling, kuil) of een dolage (moerassige grond of stilstaand, dood water). Te ver van de toen bewoonde wereld, is het niet logisch dat het daar om een schietbaan zou gaan. De etymologie van het woord 'doel' zou teruggaan op het Oudhoogduitse 'tuolla' wat klein dal of greppel betekent.[12] Zo kan een Doelstraat dus verwijzen naar een laagte of greppel tussen twee akkers zonder connotatie met een gilde. Uit die primaire betekenis ontstond een afgeleid begrip 'doel' dat verwijst naar de opgeworpen aarde die verschijnt door het graven van een greppel. En zo kreeg de wal of opgeworpen dam achter de schijf aan het einde van een schietbaan ook de benaming doel. In de kaart van de Sint-Sebastiaansgilde uit 1680 spreekt men nog van 'die doelen oft bergen' en 'schieten aende berghen'.[13] En in Kalmthout – wellicht ook in Essen – bedoelde de landbouwer omstreeks 1900 met 'doel' nog de klomp aarde aan de wortels van een gewas.[14]

De conclusie gaat dus enkel op wanneer een ander document tevens de aanwezigheid van schuttersdoelen vermeldt. In Essen is dit het geval.

Een tweede bedenking: gaat het in 1460 al om de Sint-Sebastiaansgilde of om een andere, verdwenen gilde? Dezelfde vraag kunnen we stellen bij de vermelding uit 1518. Gaat het ook daar wel om de gilde die in 1566 voor het eerst met naam wordt genoemd?

In Nispen was al in 1451 een Sint-Jorisgilde actief. Onlangs werd gesuggereerd dat de eerste gildebroeders niet enkel uit Nispen maar mogelijk ook uit Essen kwamen. En dat het pas omstreeks 1518 zal zijn geweest dat daar verandering in kwam door de oprichting van de Sint-Sebastiaansgilde.[15] Het lijkt er echter meer op dat Essen en Nispen in 1460 al over een eigen gilde beschikten. Ze moeten gelijktijdig hebben bestaan, tenzij men veronderstelt dat de Nispense gilde haar doelen in Essen had, wat weinig waarschijnlijk is. De Sint-Jorisschutters van Nispen hadden een altaar in hun kerk en de schuttersdoelen zullen niet ver buiten de bewoonde kern hebben gelegen, waar herbergen voor het nodige vertier konden zorgen. Nispen en Essen waren wel kerkelijk met elkaar verbonden, maar niet wereldlijk. Gilden waren profane verenigingen. Het is niet omdat men dezelfde kerk deelde, dat men zijn schutterij ook met dat

---

11 Van Osta Ward, *Toponymie van Brasschaat*. Deel I, Gent 1995, pp. 435-436.
12 Van Osta 1995 pp. 404-405.
13 Meeusen *Het Sint-Sebastiaansgilde*, p. 35.
14 Goossenaerts J., *De taal van en om het landbouwbedrijf in het N.-W. van de Kempen*, Gent 1956-1958, p. 166.
15 Klaassen Huub, *'Een communiebank, een gilde en een oude akte'*, De Spycker 76 (2019) pp. 148-162.
Klaassen Huub, *'Een communiebank, een gilde en een akte'*, Jaarboek heemkundekring De Heerlijckheijd Nispen 27 (2019) pp. 5-16.

andere dorp gemeenschappelijk had. Integendeel, er waren meer gilden dan parochies. Roosendaal, in de vijftiende eeuw ook afhankelijk van de parochie Nispen, had toen al een Sint-Sebastiaansgilde met doelen ter plaatse.[16] Essen vormde op wereldlijk vlak één heerlijkheid met Kalmthout, waar men al zijn eigen Sint-Sebastiaansgilde had in 1501. Wellicht was ze 15de-eeuws, maar bewijzen ontbreken. Een handboogschutter, weliswaar niet in gildeverband genoemd, komt al in 1463 in een Kalmthouts incident voor.[17] Zelfs een kleinere entiteit als het in 1449 ontstane Nieuwmoer had in 1563 al een Sint-Jorisgilde. Het is deze Nieuwmoerse gilde die ons bij een interessante parallel met Essen brengt.

DOELEN EN JOELEN

Vooraan in de Essense Doelstraat/Melkerijstraat lagen twee percelen die men in 1518 de 'joelblocken' noemde.[18] Ze lagen tegenover de doelblok. Ook de straat wordt in dat jaar Joelstrate genoemd.[19] De twee benamingen werden gebruikt voor dezelfde straat. De verklaring dat 'joel' een verbastering zou zijn van 'doel' is te eenvoudig.[20] De overeenkomst qua klank is eerder toeval. Joelen betekent lawaai maken, volgens van Dale 'zich luidruchtig gedragen met veel gebaren en bewegingen, alleen gezegd van een groot aantal personen' en 'op luidruchtige, drukke wijze feestvieren of uiting geven aan zijn vreugde'. We gebruiken het woord nu nog bij een begrip als een joelende menigte. Het feestvieren zal hebben plaatsgehad in de herbergen op de Heuvel, maar ook een gildeschieting ging gepaard met gejoel. Beide namen passen dus bij de activiteit van een gilde, een mannenvereniging bij uitstek.

Het merkwaardige is dat op Nieuwmoer dezelfde combinatie voorkomt. Ook daar vinden we in 1518 een Joelstrate en in die straat twee joelblokken.[21] Maar in 1511 heet ze Doelstrate[22] Ze komt overeen met een stuk van de huidige Essensteenweg, vanaf café De Kroon richting de voormalige pastorijhoeve. Ze verbond het dorpscentrum met de schuttersdoelen van Nieuwmoer. De Nieuwmoerse Sint-Jorisgilde zal dus haar eerste vermelding uit 1563 kunnen opvoeren naar 1511.

---

16 de Bruijn-Franken H.M., Hopstaken J.M.W., *Een moderne stad met een rijk verleden. Een geschiedenis van Roosendaal en Nispen*, Roosendaal 1994, p. 13.
17 Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 12.944: Heyn vander Spoyen schoot in 1463 in Kalmthout met een handboog naar Peter Bedstroe.
18 AAT, II 375, 242r°. Vercammen Louis, *Toponymie van Essen, eerste vervolg*, De Spycker 32 (1975) 3-4, p. 50.
19 AAT, II 375, 220v°: 'de Joelstrate naede watermolen'.
20 Dejongh Roger, *Toponymie van Kalmthout*, Gent 1972, pp. 56, 100.
21 AAT, II 375, 292r°-293r°.
22 AAT, II 373, 146v°.

CONCLUSIE

In 1927 vierde de Essense Sint-Sebastiaansgilde haar 300-jarig bestaan, gebaseerd op het oudst vermelde lidmaatschap uit 1627. Nadien maakte ze een inhaalbeweging van maar liefst 109 jaar omdat een verwijzing naar doelen voorkomt in een register uit de abdij van Tongerlo. Zo kon ze in 2018 haar 500-jarig bestaan vieren.

Fig.4: De Essense Sint-Sebastiaansgilde danst 'Mieke Stout' in 1927.
(foto: Heemkundige Kring Essen)

1518 is intussen ook voorbijgestreefd. Naargelang de interpretatie kan de gilde teruggebracht worden tot 1566 (eerste naamsvermelding) of 1460 (doelstrate). Wie voor dat laatste pleit kan al denken aan een viering van 575 jaar gilde in 2035. De Sint-Sebastiaansgilde van Essen is dan niet alleen de oudste vereniging van Essen maar ook een van de oudste actieve gilden uit onze streek.

Het zou interessant zijn om ook in andere gemeenten een gelijkaardig onderzoek te doen. Doelstraten komen vaak voor, maar enkel in Poppel vinden we anno 2020 een Joelestraat. Door op zoek te gaan naar verdwenen doel- en joeltoponiemen zullen er ongetwijfeld nog gilden hun vermeende ouderdom kunnen bijstellen.

Fig.5: In 2018 vierde de Sint-Sebastiaansgilde haar 500-jarig bestaan met onder andere een kunstwerk van Ivo Nijs in de hovingen van de Oude Pastorij. (foto: Rudi Smout)